

מחלף ההלכה

יצירתו של הרמב"ם ביקשה לחולל מהפכה ביהדות, ועוררה גם התנגדות רבה. ספר חדש בוחן את תודעתו ההיסטורית ואת תחושתו שהוא מצוי בתקופת משבר, כהצדקה מרכזית לחיבורו החדשניים / חננאל מאק /

עת לעשות לה'
הפרו תורתך
מסורת ומשבר
בהגותו של ר' משה
בן מימון
עומד מיכאליס
מאנגס, 310 עמ'

▲ "תקופת משבר" הוא אולי המונח השגור ביותר בכתביהם של היסטוריונים כבואם לתאר כל דור ודור מאז ראשית ההיסטוריה המתועדת. אין לך דמות היסטורית שחיה אינם מתרחשים בתקופת משבר, ואין לך יצירה אנושית שחותמו של אותו משבר – אמיתי או מדומה – אינו מתיימר להיות ניכר בה. בדרך כלל אכן מלווה תחושה אמיתית של משבר את תודעתו הסובייקטיבית של היוצר בתחומי הרוח והחשיבה, ובדרך כלל מצליח הכותב להעביר את תחושתו גם אל קוראיו. בחיבורים רבים מציג הכותב בראש דבריו או בהמשכם את תחושת המשבר שבתוכה הוא חי ופועל, ואת חיבורו כמי שמושפע מהמשבר ואמור לסייע לקוראים להתגבר עליו. הקורא שאינו מיומן נתפס גם הוא לאותה תודעה, ונוטה לבחון את היצירה הספרותית כמי שאכן נוצרה בעת משבר ונועדה לסייע לציבור להתגבר על אותו משבר מאיים. כך בתולדות המין האנושי כולו, וכך גם בתור לדורות העם היהודי ויצירתו הדתית, ההיסטורית והספרותית. הדברים נכונים גם כאשר ליצירתו הנרחבת והמגוונת של הרמב"ם, שחי ופעל במאה הי"ב, ובייחוד לספר ההלכה הגדול "משנה תורה" – שנודע מאוחר יותר בתואר "היד החזקה" – ולספר ההגות הפילוסופית שלו, "מורה נבוכים".

וכך כותב הרמב"ם בהקדמתו הארוכה ל"משנה תורה", בבואו להצדיק את מפעלו היומרגי, השולל למעשה את הצורך בלימוד המשנה והתלמוד:

... ובזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו נסתרה. לפיכך אותם הפירושים וההלכות והתשובות שחברו הגאונים... ואין צריך לומר הגמרא עצמה... שהם צרי כן דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך, ואחר כך יודע מהם הדרך הנכונה... ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי... וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים.

עיקר עניינו של הספר שלפנינו אינו בשאלה ההיסטורית עד כמה אכן ראויה תקופת חייו של הרמב"ם לתואר "תקופת משבר", אלא במקומו של משבר זה בתודעתו של הרמב"ם, כפי שהיא משתקפת בייחוד בשני החיבורים האמורים. כבר בתחילת המבוא לספרו מזהיר המחבר, עומד מיכאליס, על כוונתו "להשתחרר מן הנטייה לאמץ את טיעוניו של הרמב"ם כתעודה היסטורית על צוק העיתים בימינו", אבל מהצר השני הוא מבקש "להיזהר מן הנטייה להתייחס לטיעון המשבר בביטול... או כמליצה ריקה הנקוטה בידם של מחברים". הוא מבקש לעיין בזהירות באופן שבו עיצב הרמב"ם טיעון זה בחיבוריו, ובהשתקפות הטיעון בהכרזותיו של הרמב"ם על ייחודיותם של כתביו ועל ההכרח ההיסטורי שהביא אותו לידי כתיבתם.

בהמשך המבוא מציג מיכאליס את דבריהם של כמה מחוקרי הרמב"ם, הדנים בנוכחות המינוח המי שברי בכתביו, אבל מדבריו כאן נראה שלדעתו מציין הרמב"ם במשנה תורה (וגם בכמה מאגרותיו) את תודעת המשבר בעיקר כדי להצדיק את דרכו ביצירת הספר שישמש תחליף לכל ספרות ההלכה

של חז"ל – עניין שעורר עליו ביקורת קשה מצד חכמי דורו. והתכלית השנייה של טענת המשבר בפי הרמב"ם: ההצדקה לעצב את כתביו כמערכת קאנונית מחייבת, שיקשה מאוד לחלוק עליה.

בהשראת דבי יהודה הנשיא

הפסוק "עת לעשות לה' הפרו תורתך" הוצא כבר בידי התנאים מירי פשוטו, ונעשה לבסיס הצידוק לפעול בשעת הצורך שלא על פי ההלכה הנורמטיבית, לאמור: עת לעשות לה' אף במחיר הפרתה של ההלכה המקובלת. דרשה זו מופיעה פעמים רבות בדברי חז"ל ובספרות הרבנית לדורותיה, והשימוש בה ויישומה נמשכים והולכים עד ימינו. התיפתחות הדרשה נידונה בהרחבה (מופרזת, לטעמי) בפרק הראשון של הספר, ואגב הדיון עליה בכתביו העיקריים של הרמב"ם, מתברר שפירושו המדויק של הרמב"ם לפסוק ולמשמעותו משתנה במקצת בין הפירוש המקיף למשנה שחיבר בצעירותו, ובין משנה תורה ומורה נבוכים המאוחרים.

לפני תיאור המשבר בהקדמת "משנה תורה", בקטע שציטטנו למעלה, מתוארת בהרחבה מורשת חז"ל בדבר שושלת המסירה של התורה – משה, דרך יהושע ואישי המקרא וממשיכיהם חכמי הבית השני והתנאים, עד רבי יהודה הנשיא. דמותו ופירעו של עורך המשנה זוכים אצל הרמב"ם לאריכות יתרה, ועיון בלשונו מעלה דמיון רב לדברים שכתב על עצמו ועל המציאות של דורו. בהמשך מציג הרמב"ם את עילות המשבר שהתחולל לדעתו בימי רבי יהודה הנשיא, מפנה המאות השנייה והשישי: השלטון הרומי, הגלות, הפיזור והשכחה הם שהביאו את "רבי" למעשה הכינוס היומרגי והחריג, הנוגד לחלוטין את המסורת שהתגבשה לאורך הדורות מימות משה ועד לחתימת המשנה.

מקומו הנכבד של רבי יהודה הנשיא לא נפקד גם בפירוש המשנה, ושם מאריך הרמב"ם בשבחיו אף יותר, אלא שבכך רואה מיכאליס בעיקר תרומה של הרמב"ם לפולמוס הרבני-קראי. על פי טענה מוסלמית ידועה מימי הביניים, התורה שבעל-פה ניכרת באיכותה הנחותה מול כתבי הקודש המוסלמיים. טענה זו הייתה אחד הגורמים שהביאו את הקראים להבדיל בין התורה "האיכותית" שבכתב ובין התורה שבעל-פה, שמקורה תיה אנושיים "ירודים", ולבצר את זיקתם אל התורה שבכתב לבדה. את הצגת תפקידו של עורך המשנה כמלכד שתי התורות, שבכתב ובעל-פה, רואה מיכאליס כביטוי להתמודדות הרמב"ם עם עמדה קראית זו.

ארגון מחדש

נקודת מבט אחרת על "המשבר" המנחה את הרמב"ם במפעלו, מדגישה דווקא את הופעתו של משבר נוסף, בתום ימי האמוראים, בסוף המאה החמישית. במקומות רבים בכתביו מתאר הרמב"ם את בית הדין הגדול שפעל בירושלים כמקור הסמכות והנהיגה של החיים היהודיים להלכה ולמעשה בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, ומדגיש את מרכזיותו של אותו מוסד הרבה מעבר למסתמן במשנה

ובספרות התלמודית לגווניה. דעיכתו של בית הדין הגדול – שהתרחשה לדעת הרמב"ם בסוף תקופת התלמוד – הביאה להתמוטטות של מקור הסמכות הבלעדי וליצירת פיזור וריבוי דעות שאין ביניהם הכרעה מחייבת. ספר "משנה תורה" אמור אפוא לשקם את האחידות והסמכות שנעלמו.

לדברי הרמב"ם, גם בימיו קיים איום על קיומה של ההלכה ועל מקומה, וכך משתלב אפוא מפעלו של הרמב"ם בעת משבר המאה הי"ב, במפעלותיהם של עורכי המשנה והתלמוד בעיות המשברים שביניהם, ובייחוד בהפרת האיסור הקדמון על כתיבת התורה שבעל-פה.

זאת ועוד: מפעלו של רבי יהודה הנשיא משרת את הרמב"ם בהיותו פורץ דרך במשמעות נוספת. המבנה הספרותי של המשנה אינו קשור כלל וכלל למבנהו של ספר התורה. התורה מתחלקת לחמישה ספרים, מבראשית ועד דברים, והדינים המעשיים פזורים על פני ארבעה מהם, ללא סדר גלוי ונוח לשימוש, ואילו המשנה בנויה כשישה סדרים העוסקים שיטתית כל אחד בענף מרכזי מתוך מכלול ההלכה, בלא כל זיקה אל מבנה ספר התורה שבכתב. בדומה לכך בנה הרמב"ם מחדש את הגוף הגדול והמסורבל של ההלכה, כשהוא מארגן אותו בארבעה עשר חלקים ותוך חלוקה פנימית "מודרנית", יעילה ומדוקדקת. בכך פרץ הרמב"ם פתח שבעתיד יעברו בו גם מכנסי הלכה אחרים, שהידועים בהם הם ארבעת הטורים וה"שולחן ערוך", המתחלקים לארבע יחידות משנה.

ביקש לשקם את האחדות והסמכות ההלכתית. פסל הרמב"ם בעיר הולדתו קורדובה צילום: שאטרסטוק

תרגומיו של המונח לעברית". לדברי מיכאלים, בתחומים אלה משתדל הרמב"ם "לחזק את ידי המ" עיין להיחלץ מאחיזת החנק" של הסמכות הממוסדת (עמ' 193). אשר לתחומי המיסטיקה ותורת הסוד, כאן הרמב"ם מרחיק עוד יותר ושולל את קבלתם מפי סמכות, משום שלדעתו תורה זו נשחקה ואבדה לאורך ימי הגלות. את ספרו "מורה נבוכים" רואה הרמב"ם, לדברי מיכאלים, כ"מפעל שיקומו ואיחוי של הסוד, כמו גם את הוצאתו אל הפועל" (שם). רבים מחוקרי הרמב"ם לא יסכימו עם הגדרה זו.

זירה אחרת שבה מרים הספר תרומה, היא מיקור מו הנאות של הרמב"ם בסביבה ההגותית האיסלאית מית (עמ' 246), בדרגש על "הנאות", שכן עצם הכרת המרכיב האיסלאמי בהגותו של הרמב"ם היא מן המוסכמות והמפורסמות. בסוף הספר מתווה הכר תב קווים כלליים להמשך המחקר בתחום שבו הוא עוסק, בכתביהם של מחברים שחיו אחרי הרמב"ם.

הספר שלפנינו הוא עיבוד מאוחר לעבודת הד"ר קטור של מיכאלים, ולא כל הנאמר בו מקובל על כל העוסקים בחקר הרמב"ם וכתביו, כפי שקורה בדרך כלל בעקבות מחקרים מחדשים. זה איננו ספר קל לקריאה, והעיון בו מחייב היכרות טובה עם כתבי הרמב"ם ועם הנושאים הנידונים בו בתחומי ההלכה, ההיסטוריה, הפילוסופיה ותורת הסוד, וכן עם עיקרי הפילוסופיה המוסלמית של ימי הביניים. אבל מי שיתאמץ כראוי יגלה כאן היבט מעניין ובי לתי מוכר על הגותו ומפעלו של הרמב"ם, ומובטח לו שימצא שכר טוב בעמלו. ●

בהרחבה נוספת לפרק השלישי והמרכזי של ספרו, עומד מיכאלים על שוני בין עמדותיהם העקרוניות של הרמב"ם ושל ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, בנושא קרוב אחר. ריה"ל, שקדם לרמב"ם, מאמץ את גישתו הבסיסית של רב סעדיה גאון, שלפיה המסורת ההלכתית (וגם הפילוסופית) – ה"תקליד" בערבית – עדיפה על מסקנות המחקר והפרשנות העצמאיים של האדם. הרמב"ם אינו מקבל עמדה עקרונית זו אבל בפועל הוא נכנע לה בשל "המשבר" רים" החוזרים ונשנים שתוארו למעלה, שדרדרו את הפרשנות האישית והפכה למסוכנת.

הסוד שאנד

בראש חיבורו ההלכתי מציג הרמב"ם מעין מבוא מדעי-פילוסופי, הלא הוא ספר "המדע", שהוא רואה בו חלק בלתי נפרד של המונח בעל מוטת הכני פיים הנרחבת "הלכה". כל האמור עד כה על משנה תורה מתייחס גם אל ענף זה של ההלכה המיימונית. ואולם בספרו הפילוסופי "מורה נבוכים" מרופף הרמב"ם את הקשר ההדוק בין סמכות וידע בתחומים שמעבר להלכה כמשמעה, ומעמיד תחתיו אידיאל שונה ביחס לקבלה מפי סמכות, בכל הנוגע לזירה הפילוסופית ולשאלות היסוד של הדת.

על פי מודל זה, הסמכות והאמת מצויות ב"מתח בלתי פתיר הדורש ניהול מתמיד" (עמ' 157). מתח זה הוא עניינו העיקרי של הפרק הרביעי של הספר, והריון בו משולב ב"עיון בתפקוד של המונח 'תק' ליד' במורה נבוכים ובמקורותיו ההגותיים ובמגוון